
Turkse en Marokkaanse eilanden in het Hollandse politieke vaarwater: migrantenkiesrecht in de praktijk * **

Jan Rath

Inleiding

Het is nu al weer meer dan een jaar geleden dat in de gemeente Rotterdam met plaatselijke bombarie, onder de klanken van knetterende muziek en opgeluisterd door een zwoele buikdanseres, een nieuw hoofdstuk is ingeluid in de geschiedenis van de emancipatie van migranten uit landen rondom de Middellandse Zee. Op 28 mei 1980 gaan de Rotterdammers van 6 wijken naar de stembus om nieuwe deelgemeenteraden te kiezen en voor het eerst in Nederland wordt daarbij aan níét-Nederlandse ingezetenen het actief en passief kiesrecht toegekend.

Op zichzelf moet dit geen gemakkelijke beslissing geweest zijn: er bestaan heel wat juridische en politieke bezwaren tegen hun deelname. Betekent dit niet dat er de mogelijkheid van inmenging door buitenlandse mogendheden wordt geschapen? Loopt men niet het risico dat ondemocratische groeperingen als de Turkse *Grijze Wolven* of de Marokkaanse *Amicales* politieke invloed zullen verwerven? Zullen buitenlanders zich aan onze politieke mores conformeren? Dwingt men de Nederlandse politieke partijen niet extra aandacht te geven aan buitenlanders in buurten waar Hollanders dit in de eerste plaats behoeven? Kan een Hollandse politieke partij het zich veroorloven ten gevolge daarvan een verlies van stemmen te riskeren bij het Nederlandse electoraat? Kan één of andere vorm van inspraak niet beter via adviesorganen worden gerealiseerd?

Tegenover deze argumenten staat een principiële standpunt dat bondig is verwoord door Köbben¹ in een fictieve brief van de 'Staatssecretaris voor Etnische Minderheden' aan de Ministerraad anno 1989: "Mensen, die hier vaak al tientallen jaren wonen, die hun bijdrage leveren aan onze economie, die belasting betalen, die onderworpen zijn aan onze rechtsorde, die mogen wij een

* Ik wil hierbij van de gelegenheid gebruik maken Martin van Bruinessen en Kees Bruin te bedanken voor hun begeleiding van het onderzoek, waarop dit artikel gebaseerd is. Ik dank ook Frank Bovenkerk voor zijn hulp bij de toestandkoming van dit artikel.

** Alle in dit artikel voorkomende namen van buitenlanders zijn pseudoniemen. Ik heb dit gedaan omdat het mij niet gaat om die specifieke personen, maar omdat het mij gaat om het meer algemene verschijnsel 'migrantenparticipatie'.

zo fundamenteel recht als dat om te kiezen en gekozen te worden niet langer onthouden.”

Ik ben zelf met die 'Staatssecretaris voor Etnische Minderheden' van oordeel dat kiesrecht aan migranten principieel toegekend dient te worden, ook al zal het verlenen van dit grondrecht (blijkens de discussie erover) bij sommige Nederlanders niet in goede aarde vallen.

De discussie over deze kwestie heeft tot nu toe echter behalve een normatief, in hoofdzaak een speculatief karakter vanwege het simpele feit dat er nog nauwelijks daadwerkelijke ervaring is opgedaan. Hoe pakt migrantenkiesrecht in de praktijk uit?

We zouden hiervoor op onderzoek uit kunnen gaan bij landen om ons heen waar zulk migrantenkiesrecht reeds functioneert. In Zweden en Zwitserland hebben migranten zowel actief als passief kiesrecht op lokaal nivo en in Denemarken dat ze dit toestaan aan buitenlanders uit andere Skandinavische landen². Ik heb over het verloop van zulke verkiezingen niet meer dan één publicatie kunnen vinden en deze handelt over Zweden. De politicoloog Hammar³ analyseert het kiesgedrag van immigranten bij de provinciale- en gemeenteraadsverkiezingen in 1976 en de indruk die men uit zijn publicatie krijgt, is dat buitenlanders zich alleszins 'redelijk' gedragen. Van de buitenlandse kiesgerechtigden stemt omstreeks 60% (tegenover een 90%-opkomst van de autochtone Zweedse kiesgerechtigden). Het grootste deel van die buitenlandse kiezers dat werkzaam is in de industriële- en dienstensector, stemt (méér dan bij Zweden het geval is) sociaal-democratisch of communistisch. Hammar stelt dat migranten méér het kiespatroon van de Zweden volgen naarmate zij langer in Zweden woonachtig zijn: dit zou een gevolg kunnen zijn van hun verbeterde sociaal-economische positie, van hun betere taalbeheersing en van de verzweedsing van hun gedrag en houdingen.

De migranten zijn in hun kiesgedrag beïnvloed door de opinie van hun collega's op het werk, door hun contacten met Zweden en door de massamedia. Voorts hebben vrijwilligersorganisaties en migranteninstanties mondelinge informatie verstrekt.

Helaas heeft Hammar zijn aandacht niet gericht op de processen die binnen die migrantengemeenschappen ten aanzien van de verkiezingen hebben plaatsgevonden en evenmin besteedt hij aandacht aan overwegingen voor hun partijkeuze. Over de wijze waarop de deelname van buitenlanders daadwerkelijk plaats heeft gevonden, ben ik betrekkelijk weinig wijzer geworden.

In Nederland hebben migranten nog geen echt kiesrecht gekregen, maar er is wel enige ervaring met adviesorganen voor buitenlanders. Steeds meer lokale overheden menen dat de buitenlandse medeburgers eigenlijk ook gehoord dienen te worden. Vooruitlopend op de wijzigingen in de Grond- en Kieswet, die *de jure* politieke rechten aan migranten toekennen, en in navolging van

voorbeelden in Duitsland en België, verrijzen her en der allerlei organen waarin buitenlanders de mogelijkheid hebben hun mening over het gemeentelijk beleid inzake migranten te formuleren.

Zo wordt in Utrecht van 1973 tot 1978 geëxperimenteerd met een *Migrantenraad* en zo schieten elders de *Commissies Ex Artikel 61 – 63 van de Gemeentewet* als paddestoelen uit de grond. (Deze op de betreffende gemeentewetartikelen gebaseerde commissies kunnen opgericht worden voor de behartiging van specifieke belangen). In deze overlegorganen is bij verordening vastgesteld dat per nationaliteit vertegenwoordigers gekozen worden, dus Turken kunnen bijvoorbeeld uitsluitend stemmen op een Turkse kandidaat.

De twee verkiezingen, die de (inmiddels opgeheven) *Migrantenraad* in Utrecht⁴ heeft gehouden, halen opkomstpercentages van respectievelijk 44,5% (1973) en 35% (1975). Afgezien van enkele kandidaten die door centra van buitenlandse werknemers naar voren geschoven zijn, hebben de meeste kandidaten zich op individuele basis beschikbaar gesteld. Vrijwel geen der kandidaten heeft een programma (met een bepaalde beleidsvisie) gepresenteerd; zij worden louter op persoonlijke titel gekozen.

De opkomst van Turken bij de verkiezingen van 1975 blijkt opvallend hoog ($\pm 50\%$). Interessant hierbij is dat van de vier Turkse migrantenraadsleden zeker twee tot (concurrerende) patroonsfamilies behoren. Een invloedrijke caféhouder gaat zelfs zover dat hij met een autobusje pensions langs rijdt, waar hij de aldaar aanwezigen 'uitnodigt' op hem te gaan stemmen. Het vervoer naar en van het stemburo heeft hij reeds geregeld.⁵

Opmerkelijk is dat géén der gekozenen een formeel, geïnstitutionaliseerd contact heeft met zijn achterban (bijvoorbeeld een 'partij' waaraan verantwoording afgelegd moet worden). Het sporadische contact tussen de gekozenen en de kiezers geschiedt via mondelinge informatieoverdracht of via de hulpverlening die de migrantenraadsleden aan hun landgenoten geven. De raadsleden worden ook dikwijls thuisbezocht door landgenoten die om raad komen of die één of andere vorm van bijstand zoeken.

Ester en Mellegers⁶ merken met betrekking tot die raadsleden op, dat zij al relatief lang in Nederland zijn en dat zij in het algemeen het Nederlands goed beheersen. De stemmotivatie (voorzover deze niet het onmiddellijke gevolg is van intimidatie) heeft in hoofdzaak een personalistisch karakter. De bekendheid en populariteit van de kandidaat en het al dan niet bewuste gevoel van kiezers hun persoonlijke belangen veilig te stellen, bepalen hun keuze.

De ervaringen met de *Commissie ex artikel 61* voor buitenlanders in Gouda⁷ lijken weinig anders te zijn. Deze commissie kenmerkt zich eveneens door een

gebrekkige relatie van de gekozene met zijn achterban. Ook hier hebben (voor de verkiezingen van 1976) individuen zichzelf gekandideerd of zijn door hun groepering (i.c. *Amicales*) als kandidaat naar voren geschoven; een programma en/of een duidelijke beleidsvisie ontbreekt bij allen.

Het is opvallend dat alle vier voor Marokkanen bestemde zetels door *Amicales*-leden bezet worden. In en rond het stemburo zou door *Amicales*-leden druk op kiezers uitgeoefend zijn om op één hunner te stemmen. Een Marokkaanse kandidaat zou zelfs tot in het stemhokje kiezers 'geadviseerd' hebben.

Schooneveld probeert licht te werpen op de relatie tussen de *Amicales* en de werking van de Commissie ex artikel 61⁸. Hij stelt dat het in Gouda de 'regionale leidentjes' zijn die zich in allerlei belangrijke posities werken (bijvoorbeeld onderwijzers, slaggers, pensioenbazen, moskeebestuurders, ouder-commissieleiden en nu ook Commissie ex art 61 leden). Via *Amicales* vinden deze leiders elkaar en Schooneveld meent dat de Goudse *Amicales*-kern meer te karakteriseren is als bestaande uit figuren die 'haantje de voorste' willen zijn, dan uit 'doorgewinterde spionnen voor het Marokkaanse regime'. Elders, in een wat algemener verband, wordt in zijn verslag gesproken over 'sleutelfiguren' die grote invloed hebben op de gemeenschap. Door hun betere beheersing van de Nederlandse taal en hun beter begrip van de Nederlandse cultuur werpen zij zich op als bemiddelaars in contacten met de Nederlandse instanties en met de overige op deze wijze van hen afhankelijke landgenoten.

Uit gesprekken met willekeurige migranten blijkt dat ongeveer de helft van hen niets van de verkiezingen heeft gemerkt. Van de andere helft is een belangrijk deel persoonlijk ingelicht hetzij door vrienden hetzij door de kandidaten zelf⁹. Mede door het onbegrip van veel buitenlanders ten aanzien van de Commissie ex art 61 is de opkomst slechts 20%.

De tot nu toe wat fragmentarisch gedocumenteerde ervaringen in Utrecht en Gouda tonen aan, dat het verlenen van politieke invloed aan buitenlanders niet zonder moeilijkheden verloopt. Ik heb de mogelijkheid aangegrepen om meer precies en systematischer te bestuderen op welke wijze de deelname van buitenlanders aan het Nederlandse politieke systeem plaatsvindt bij een nieuw politiek feit en wel in een geval dat al een beetje op echte verkiezingen gaat lijken: de verkiezingen voor deelgemeenteraden in Rotterdam in 1980.

Hier doemen zich de contouren op van hoe het in de toekomst zal gaan als migranten uit landen rond de Middellandse Zee mee gaan spelen in verkiezingen voor de gemeenteraad.

Ik wil mij daarbij afvragen in hoeverre de wijze waarop buitenlanders aan de verkiezingen meedoen, in overeenstemming is met de verwachtingen van het politieke spel zoals dat algemeen wordt gespeeld en betamelijk wordt geacht. In

de Hollandse politiek spelen uiteraard personalistische elementen wel een rol, in het algemeen houdt men zich wel aan een 'universalistisch' uitgangspunt: politiek wordt bedreven door politieke partijen, die op basis van een ideologie en/of groepsbelang, een bepaald beleid nastreven¹⁰. De verkiezingsstrijd is algemeen en wordt gespeeld als een strijd tussen politieke partijen. Individuele politieke actoren handelen op basis van partijbelangen.

Welnu: in hoeverre is de wijze waarop buitenlanders aan Hollandse verkiezingen deelnemen, in overeenstemming met deze spelregels?

Deelraden

Sinds 1972 is de gemeente Rotterdam al bezig met de opbouw van een deelgemeentebestel. De gemeente wordt bestuurlijk ingedeeld in een aantal deelgemeenten met elk een 'democratisch gekozen bestuur', een eigen ambtelijke staf en deze krijgen een bescheiden aantal bevoegdheden toegewezen. Omdat het centrale stadsbestuur niet door het optreden van deelgemeenten verzwakt wil worden, zijn de bevoegdheden van de deelraad in hoofdzaak beperkt tot het geven van adviezen. Van de 17 Rotterdamse wijken hebben er in 1980 6 de deelgemeentestatus. Het ligt in de bedoeling in alle wijken deelgemeenteraden in te stellen. Als gevolg van afnemende belangstelling van de bevolking en het optreden van georganiseerd buurtverzet tegen deze extra bestuurslaag, leggen politieke partijen en het gemeentebestuur inmiddels weliswaar minder enthousiasme aan de dag, evenwel: de zes deelraden die nu reeds functioneren, worden krampachtig in stand gehouden, en zijn nu dus zelfs 'opengesteld' voor migranten.

In deze zes deelgemeenten wonen in hun geheel weinig buitenlanders, maar enkele van de deelgemeenten kennen wel buurten met een zeer grote migrantenpopulatie (bijvoorbeeld Centrum-Noord en Charlois).

Tabel 1: Aantal buitenlanders per Rotterdamse deelgemeente

	Inwoners	Buitenlanders	
	totaal	aantal	percent
Rotterdam totaal	579.187	50.335	8,7%
Deelgemeenten			
Centrum-Noord	39.286	3.391	8,6%
Prins Alexander	48.315	950	2,0%
IJsselmonde	38.529	456	1,2%
Charlois	79.085	3.468	4,4%
Hoogvliet	24.619	808	3,3%
Hoek van Holland	8.091	215	2,7%

Bron: Gemeente Rotterdam, Bureau Onderzoek en Statistiek, Demografische Gegevens 01-01-1980

Ik heb voor mijn onderzoek de deelgemeente Charlois en Centrum-Noord gekozen: hier zijn de meeste n  t-Nederlandse kiesgerechtigden woonachtig en bovendien hebben migranten hier, gezien hun aantal, de meeste kans op een deelraadszetel.

De onderzoekspopulatie heb ik beperkt tot Turken en Marokkanen. De n  t-Nederlandse kandidaten hebben uitsluitend deze nationaliteiten en buitendien vormen zij de grootste migrantengroeperingen.

Tabel 2: Aantal Turken en Marokkanen in 2 onderzoeksgebieden

	Buitenlanders totaal	Turken	Marokkanen	overig
Centrum-Noord	3.391	1.040	440	1.911
Charlois	3.468	1.210	338	1.920

Bron: Gemeente Rotterdam, Bureau Onderzoek en Statistiek, Demografische Gegevens 01-01-1980

Improviserend onderzoek

Mijn onderzoeksmethode bestaat uit een combinatie van technieken en is in principeel van improviserende aard. Participerende observatie bij   n der deelnemende groeperingen blijkt moeilijk wanneer men een totaal overzicht wil verkrijgen, en toegang tot het ene kamp zou gemakkelijk tot gevolg kunnen hebben dat contact met het andere verloren gaat. Ik kies voor een werkwijze die mij alle speelruimte laat.

Alle buitenlandse kandidaten heb ik tenminste   n uitgebreid interview afgenomen (naast allerlei losse gesprekjes), met enkele kandidaten heb ik zeer intensief contact gehad. Zoveel mogelijk heb ik geprobeerd alle verkiezingsactiviteiten rond migranten mee te maken, zowel die door de (deel)gemeente(n) georganiseerd, als die welke door de betrokken groepering zelf op poten worden gezet. Daarboven heb ik informatie ingewonnen bij personen, die op   n of andere wijze 'actief' in hun gemeenschap zijn, bij politieke partijen en bij vertegenwoordigers van bestaande relevante migranten-organisaties. Voorts heb ik, waar mogelijk, geparticipeerd in activiteiten rondom een door bewoners-organisaties geïnitieerde kiesboycot.

Teneinde mijn onderzoek niet tot de 'sterfiguren' van de buitenlandse gemeenschap te beperken, heb ik een aantal keren de *rank and file* in koffiehuzen en pensions opgezocht. Vlak voor de verkiezingen ben ik met hulp van tolken de wijk ingegaan met een kleine enquête, waarmee ik een 40-tal willekeurig gekozen Turkse en Marokkaanse kiesgerechtigden heb benaderd.

Deze methode heeft ook beperkingen: omdat ik met de meeste onderzochten geen echt goede vertrouwensrelatie heb kunnen opbouwen, is mij zeker ook

informatie van 'achter de coulissen' ontgaan. Verder spelen taalproblemen een rol. En het belangrijkste: politiek, op welk nivo ook, blijkt steeds een delicaat gesprekspunt te zijn.

De kandidaatstelling

De migranten worden voor het eerst met de verkiezingen geconfronteerd als zij van de gemeente een brief ontvangen. De nieuwe kiezers worden opgeroepen naar een voorlichtingsavond te komen. Op deze voorlichtingsavonden, voor deze exotische gelegenheid opgeluisterd met muziekbands en buikdans, hoopt de gemeente een aantal buitenlanders warm te maken voor een eventueel kandidaatschap. Leden van de deelgemeentebesturen en de Wethouder van Wijkaan-gelegenheden W. J. van der Have zèlf, zijn present om de 100 à 150 verzamelde buitenlanders toe te spreken. De wethouder prijst het deelgemeentebestel aan en verkondigt dat Rotterdam aan buitenlanders de 'uniéke' gelegenheid geeft daarin te kunnen participeren. Van overheidszijde wordt aan de migranten met nadruk voorgehouden dat het beter zou zijn zich op een verkiesbare plaats bij bestaande politieke partijen te laten plaatsen, als ze politieke invloed willen verkrijgen.

De buitenlanders worden op een wat paternalistische wijze benaderd, wat tamelijk navrant is in vergelijking met uitspraken van (deel)gemeentelijke autoriteiten: 'De essentie van de verkiezingen is het als volwaardige burgers behandeld worden van buitenlanders'. Men doet het voorkomen dat de deelraad heel wat in de melk te brokkelen zou hebben en dat de positie van de migrant met het deelraads kiesrecht aanmerkelijk verbeterd wordt. Kritische opmerkingen hierover worden omzeild of lichtvaardig afgedaan.

Het is opvallend dat (op beide bijeenkomsten) het merendeel der vragen gesteld wordt door (Turkse en Marokkaanse) personen, die zich later als kandidaten opwerpen. Enkele van hen hebben ervoor gezorgd dat een flink aantal loyale landgenoten zijn komen opdagen, en zij stellen hun vragen dan ook letterlijk en figuurlijk om het hardst als de zaal vol aanhangers blijkt. De -in mijn ogen- toch nogal magere en ietwat misleidende voorlichting wordt rijkelijk gecompenseerd door het prominente optreden van vooraanstaande figuren uit de migrantengemeenschappen.

Na deze introductie-periode vinden de registratie en kandidaatstelling plaats. In totaal 8 Turken en Marokkanen nemen deze gelegenheid te baat. Hoe dit proces van kandidaatstelling binnen de buitenlandse gemeenschap tot stand komt, wil ik beschrijven aan de hand van 3 gevallen.

Casus 1

In Charlois is één van de buitenlandse kandidaten (bij de PvdA) de Turk Kenan Asker. Een centrale en onmisbare rol bij diens kandidatuur wordt gespeeld door de spraakmakende Kemal Amir, dewelke tijdens de voorlichtingsavonden al behoorlijk van zich heeft laten horen. Door zijn (toenmalige) werkzaamheden bij de SHBW (Stichting Hulp aan Buitenlandse Werknemers 'Rijnmond') heeft Amir contacten en invloed. Als sociaal-cultureel werker is het onder meer zijn taak om verenigingen te ondersteunen, zowel technisch-organisatorisch als financieel. Zijn begeleiding resulteert in Rotterdam-Zuid in de totstandkoming van een bloeiende moskeevereniging en enkele sociaal-culturele verenigingen. In één van de verenigingen vinden we Asker die reeds veel werk verzet en wacht op een kans er een bestuurspositie te verwerven. Amir kan zulke enthousiaste mensen wel gebruiken voor zijn -overigens niet overal even succesvolle- 'Tweede Generatie Projecten'.

De ambities van Amir en Asker sluiten aldus prachtig op elkaar aan. Maar niet alleen in dit 'sociaal-culturele veld' hebben zij overeenstemming over de te volgen (individuele) stappen. Ook op het politieke vlak kunnen zij elkaar uitstekend vinden. Ze keren zich openlijk tegen de verbreiding van het 'fascisme' (in het bijzonder dat van de Turkse *Grijze Wolven*); de Turkse afdeling van de SHBW eist dat elke groepering met wie zij in zee gaat een 'democratische instelling' heeft. Zo komt het voor dat de moskee alsook de jongerenvereniging waarin Asker participeert, zich beroemen op zulk een 'democratische instelling'. Dit laatste mag dan wel op papier het geval zijn (in het theehuis van de moskee hangt een kartonnen bord met daarop het verbod om daar over politiek te praten), in de praktijk is dit niet altijd even duidelijk. Feitelijk wordt met 'democratisch': 'sociaal-democratisch' bedoeld. Men refereert hierbij aan de Turkse massa-partij *CHP*, die een PvdA-achtige koers volgt; aldus zal men zich weten te verzekeren van een welwillende instelling van de PvdA.

Al sedert enkele jaren is Amir lid van de PvdA, en hij steekt dit niet onder stoelen of banken. Hij ziet het zich aanmelden bij de PvdA als de enige juiste manier waarop Turken zich effectief politiek kunnen en horen te organiseren. Op de voorlichtingsavonden blijkt al dat hem hier ten aanzien van de deelraadsverkiezingen veel aan gelegen is. Vóórdat die avonden gehouden worden, laat hij mij al weten dat hij diverse Turken van verschillende verenigingen opgepord heeft naar die voorlichting te komen, wat hij door zijn bekendheid en het vertrouwen dat hij door zijn 'hulpverlening' geniet makkelijk kan doen.

Achter de schermen heeft Amir zich ook sterk gemaakt voor het verkiesbaar stellen van Asker. Deze voelt wel voor het voorstel van Amir zich voor een PvdA-kandidatuur aan te melden, ook al heeft hij nog nooit eerder van zoiets als een deelgemeente gehoord. Op de voorlichtingsavond heeft Amir Asker bij de PvdA-delegatie geïntroduceerd. Ofschoon Amir de betrokken PvdA-represen-

tanten persoonlijk niet kent, kan hij zich zo voor zijn 'gevolg' als een PvdA-*insider* waarmaken.

De PvdA pronkt vanwege het electorale effect graag met een buitenlander op haar lijst, maar onderhoudt zelf amper contacten met en beschikt over heel weinig inzicht in de migranten-gemeenschappen. Men is wát content met de aanmelding van Amirs stroman Asker. De onbekende Asker zich presenterend als notoire *Grijze Wolven*-bestrijder en zich breedvoerig bedienend van het sociaal-democratische spraakgebruik, krijgt zonder veel moeite een hoge verkiesbare plaats toegewezen.

Casus 2

Een andere groepering naast de PvdA die zich in Charlois met een buitenlandse kandidaat in de verkiezingsstrijd werpt, is de VARO. Twee kandidaten zullen dingen naar de gunst van de kiezers: de Nederlandse lijsttrekker Joop de Bonte en zijn Turkse *running mate* Süleyman Simsar.

Sinds 1979 draait onder leiding van De Bonte de Stichting VARO, 'Voor Allen Recht en Orde', met als doelstelling 'sociale, maatschappelijke en juridische hulpverlening'. De Bonte verklaart bewust voor de stichtingsvorm gekozen te hebben vanwege het *ondemocratische* karakter ervan. Zowel ten aanzien van het bedrijven van politiek als ten aanzien van het werken met buitenlanders ziet hij dit als de enige werkbare organisatievorm. Voor de niet-wetende buitenstaanders lijkt de VARO een 'organisatie', in feite bestaat het slechts uit twee personen: De Bonte en (in mindere mate) de Turk Simsar.

Het belangrijkste werk van de VARO zou 'hulpverlening' aan buitenlanders zijn. Geen moment laat De Bonte voorbijgaan de indruk te wekken een rechtskundig specialist te zijn. Daarboven beweert hij steeds goede relaties te hebben met 'belangrijke en bekende' mensen. De Bonte mag dan wel hoog opgeven van zijn expertise en zijn relaties, zijn *èchte prestaties* kunnen mij niet erg imponeren. Van belang is klaarblijkelijk *nét* wat hij werkelijk kan presteren, maar wat zijn cliënten denken dat hij kan doen. Bij personen die hulp behoeven, die moeite hebben zich in de maatschappij staande te houden, heeft De Bonte, die zich een imago creëert van de voorname deskundige weldoener, met zijn overdonderende gedrag soms wel succes.

Simsar is één van de zeldzame voorbeelden hiervan. Mede door toedoen van De Bonte is hij het land nog niet uitgezet. In de VARO werkt de (ex-)cliënt Simsar nu samen met De Bonte, wiens dominante positie door zijn loyale collega niet aangetast zal worden.

Simsar, die in Turkije ooit een soort cursus voor tandtechnicus heeft gevolgd, verkeert in de waan een heuse tandarts te zijn. Aan deze beunhazerij poogt Simsar een hoge status en brede bekendheid te ontleen. Door zijn zonderlinge gedrag ziet niet iedereen hem voor volwaardig aan: veel Turken, die hem

kennen, noemen hem smalend *deli dişçi*: dwaze tandarts.

Zowel Simsar als De Bonte hebben belang bij een goede klandizie. De Bonte vaart wel bij veel 'probleemgevallen' en aangezien dit vaak Turken zijn, kan Simsar hem goed van dienst zijn, bijvoorbeeld met tolkwerk. Echter belangrijker is de *makelaarsfunctie* die Simsar heeft. Het is slechts via Simsars (vermeende) netwerk waardoor De Bonte toegang tot de Turkse gemeenschap kan krijgen. Door zijn bekendheid bij Turken kan hij ervoor zorgen dat mensen met problemen via hem bij de *entrepreneur* De Bonte terecht kunnen komen. Van zijn kant kan De Bonte Simsar 'tandartsklanten' toeschuiven.

De VARO noemt zich een a-politieke organisatie, wat wat merkwaardig afsteekt tegen het besluit zich in de deelgemeentepolitiek te begeven. De VARO hoopt ook op deze manier haar cliëntèle te vergroten en tevens alle deelgemeentelijke contacten met de Turken te kunnen beheersen. Bovendien rekent de VARO erop (indien verkozen) op deze manier een kantoor annex praktijkruimte voor zich te verkrijgen.

Tegenover de buitenlandse buitenwacht accentueert De Bonte de oprechtheid van zijn eigen kandidaatschap door zijn concurrentie (zowel op politiek- als op 'hulpverleningsgebied') voortdurend in diskrediet te brengen.

Casus 3

De enig deelnemende Marokkaan is Hassan Azzougagh van de VMA, de Vrije Marokkaanse Alliantie; hij doet mee in Centrum Noord. Azzougagh is van beroep tolk-vertaler, en daarnaast verricht hij te hooi en te gras 'hulpverlening', dat wil zeggen hij helpt cliënten met het invullen van diverse formulieren, het schrijven van brieven aan instanties enzo. Om deze 'hulpverlening' een formeel jasje te geven, zodat ze zich duidelijker als tegenhanger van andere inferieur geachte concurrerende hulpverleners kan manifesteren, wordt in 1978 een vereniging (de VMA) opgericht onder leiderschap van de zo in aanzien stijgende Azzougagh. De VMA zou inmiddels landelijk zo'n 130 à 160 leden hebben, dat zijn personen die ooit eens de f 10,- per maand (3 maanden vooruit te betalen) geïnvesteerd hebben om zo het recht op 'hulpverlening' te kunnen kopen. Slechts een handvol Marokkanen (vooral 'bestuursleden') blijft regelmatig zijn lidmaatschapsgeld betalen. Het gros van de Marokkanen dat lid wordt van de VMA, doet dit louter om aanspraak te kunnen maken op de geboden 'hulpverlening'.

De VMA verklaart zich steeds uitdrukkelijk niet aan andere partijen of organisaties (in Nederland of Marokko) verbonden te zijn; de VMA noemt zich onafhankelijk (Azzougagh: 'Politiek is voor ons niet belangrijk; alleen de sociale problemen tellen'). Aan de andere kant spreekt Azzougagh zich evenwel *en plein public* uit voor het volgen van een linksere koers. Hij noemt zich socialist en verklaart zich dan eveneens in bevlogen bewoordingen tegen rascisme,

fascisme, imperialism e.d. te zijn. De VMA zou volgens hem een soort linkse Marokkaanse vakbond moeten worden, die nauw met de FNV en de PvdA samenwerkt.

In sommige kringen bestaan gereede twijfels over Azzougagh 'a-politieke' koers. Azzougagh is ooit wel eens lid geweest van *Amicales* en hij zou er naar zijn eigen zeggen zelfs een leidende positie aangeboden hebben gekregen. Ook Azzougagh's geregelde contacten met het consulaat van Marokko duiden niet bepaald op onafhankelijkheid. Als de VMA zich voor deze verkiezingen wil laten registreren, rijzen van verschillende kanten bezwaren tegen de deelname van deze groepering. De protesten richten zich bovenal tegen Azzougagh die bij een aantal Marokkanen ook nog de naam heeft een 'oplichter' te zijn.

De VMA-inschrijving heet uitsluitend bedoeld te zijn als reactie op de eventuele deelname van *Amicales*. Voorkómen moet namelijk worden dat Marokkanen gedwongen worden op *Amicales* te stemmen; de VMA zal een goed – 'neutraal' en onafhankelijk – alternatief kunnen zijn. De protesterenden zien in dit op zich nobel klinkende argument juist een doortrapte truc van de handlagers van het 'fascistische' Marokkaanse regime om zich onder alle omstandigheden te verzekeren van een plaatsje in de deelraad voor één hunner vertegenwoordigers (vooral als *Amicales* niét mee blijkt te doen).

Het komt mij voor dat de politieke protesten tegen de VMA eigenlijk voor een belangrijk deel gericht zijn op de leiderspersoon Azzougagh, en in het bijzonder op diens 'sociaal-maatschappelijke' gedragswijze. Die gedragswijze is in de 'officiële' protesten weinig terug te vinden, maar is in de persoonlijke gesprekken met Marokkanen des te meer te horen. Azzougagh gedraagt zich volgens hen als een opportunistische *entrepreneur*, veel meer dan als daadwerkelijk behartiger van de belangen van zijn landgenoten. Hij weet Marokkanen aan zich te binden door gebruik te maken van hun onmogelijkheid in contact te treden met de 'Nederlandse maatschappij'. Via hen hoopt hij zijn leidersinvloed te vergroten; hetzelfde netwerk moet deze *entrepreneur* tijdens de verkiezingen ook aan stemmen helpen.

De bestuursleden zijn alzo niet meer dan afhankelijke loyale cliënten, knechten; de gewone leden personen die behoefte aan bijstand hebben; en Azzougagh iemand die onder het mom van een dubbelzinnige 'ideologie' de baas wil spelen. De overige kandidaturen noem ik slechts. In Charlois staat behalve Asker de onbetekenende Necati Yalniz bij de PvdA kandidaat. In Centrum-Noord prijken maar liefst drie Turken bij de PvdA op de kandidatenlijst. Eén ervan is moskeevoorzitter (Ömer Hafiz), twee anderen zijn beide collega's van Amir bij de SHBW (Yusuf Sakalli en Fatma Kadinressam). (Een overrijverig deelraadslid van een één-persoonspartij in Centrum-Noord wil maar wat graag een migrant op zijn lijst: in een vermetele bui heeft hij toen – zonder haar uitdrukkelijke goedkeuring – de Turkse Ayse Katilmayan aan zijn lijst toegevoegd, die derhalve niet als echte kandidaat geldt).

Aan de gevalbeschrijvingen wil ik de volgende conclusies verbinden:

(1) We constateren het optreden van *entrepreneurs*, die zichzelf danwel anderen kandideren. Zij blijken alle een centrale positie te bekleden in het totale relatiernetwerk van hun etnische groep. Ik wil hierbij twee typen van *entrepreneurschap* onderscheiden. Het eerste is dat van de persoon die zelf actief werkt aan de versterking van zijn positie binnen de groep en die voortdurend in de weer is cliënten te werven. (Ik denk dan bijvoorbeeld aan ondernemers als Amir en Azzougagh).

Het tweede type is dat van de persoon die zelf amper actief is in het uitbreiden van de klantenkring, maar die eigenlijk door zijn cliënten in een dergelijke positie gedrongen wordt, die als het ware door zijn cliënten een centrale rol toebedeeld krijgt en 'slechts' vanuit deze situatie als *entrepreneur* optreedt. (Tot dit type reken ik de twee Turkse SHBW-kandidaten bij de PvdA in Centrum-Noord).

(2) Al deze politieke ondernemers zijn personen die reeds lang in Nederland verblijven, die goed Nederlands spreken, die in de Nederlandse maatschappij uitstekend de weg weten te vinden, die geregeld (informeel) worden benaderd voor het verstrekken van bijstand, die een redelijke bekendheid hebben ontwikkeld als vraagbaak. Een deel van hen is professionele hulpverlener en een ander deel staat zijn landgenoten 'vrijwillig' ten dienst.

Aan het al dan niet vermeende inadequate functioneren van andere 'hulpverleners(-instanties)' ontlene alle het bestaansrecht van de eigen 'hulpverlening(s-organisatie)'.

(3) Deze situatie wordt gelegitimeerd en bekrachtigd door de concurrenten heftig te kritiseren. Door het krediet van de andere *entrepreneurs* aan te vallen, poogt men de eigen positie te versterken. Het kandideren voor de verkiezingen van de *entrepreneurs* heeft tot gevolg dat de sterke onderlinge concurrentie in het 'sociaal-culturele veld' op 'quasi-politiek' nivo getild wordt; de alom geuite vernietigende kritiek heeft meestentijds betrekking op elkaars 'sociaal-culturele' werk. Het migrantenkiesrecht voor deelraadsverkiezingen heeft aldus een nieuwe *arena* doen ontstaan.

(4) Een opvallend verschijnsel is dat van de Nederlandse *zaakwaarnemer* die zich via een buitenlandse makelaar toegang verschaft tot migrantengemeenschappen. Het feit dat hij Nederlands beheerst en een inschikkelijke tolk ter beschikking heeft, is al voldoende om er furore te kunnen maken. De Bonte is een sterk voorbeeld hiervan, maar ook Azzougagh's vrouw treedt als zodanig op.

(5) De rol van de politieke ideologie is vrij dubieus. Bij de *combine* Amir-Asker zien we reeds de versluiserende werking van de politieke ideologie op de persoonlijke ambities van beide, en bij het VMA heeft de ideologie helemaal een bedriegelijke rol. Afhankelijk van de gesprekspartner en de situatie spreekt Azzougagh een vage ideologie uit, die als een smakelijk sausje over zijn persona-

listisch streven naar cliëntèle en invloed gegoten wordt. Nu weer is Azzougagh lid van *Amicales*, dan noemt hij haar fascistisch en dan weer beweert hij het eigenlijk niet te weten.

Elders zien we zelfs binnen één politieke partij (i.c. de PvdA in Centrum-Noord) een twist tussen Turkse kandidaten, die niet over politieke zaken handelt.

(6) De PvdA is de enige partij die buitenlanders heeft gekandideerd. Worden de Nederlandse kandidaten voor wat betreft capaciteiten en partij-inzet zorgvuldig gewogen op welke plaats zij verdienen te staan, de onbekende Turken wordt vrij willekeurig een plaatsje op de lijst toegewezen: het migrant-zijn is voldoende. Groot is het enthousiasme niet om samen met Turken verkiesbaar te staan, maar een minderheid kan (wijzend op de te verwachten stemmenwinst) hun kandidatuur doordrukken.

(7) De rol die de níét-Nederlandse kandidaten spelen in de Nederlandse politiek-ideologische strijd is vrijwel nihil, ondanks hun participatie in het Nederlandse politieke bestel en somtijds kandidaatschap voor een Nederlandse politieke partij. Voorzover er sprake is van een politieke ideologie valt men terug op politieke tegenstellingen uit het thuisland.

In de politieke strijd hier tellen alleen maar de andere kandidaten, niet de politieke partijen. Zo kan de situatie ontstaan dat vertegenwoordigers van Nederlandse partijen (i.c. CPN, PPR, PSP) protesteren tegen Azzougaghs deelname vanwege diens politieke signatuur, terwijl bij Marokkanen meer zijn 'hulpverleningspraktijken' doelwit zijn, iets wat voor de Nederlanders minder ter zake doet.

De gevreesde deelname van de Turkse *Grijze Wolven* is uitgebleven; een praktische overweging ligt hieraan ten grondslag: men heeft te laat van de verkiezingen kennis genomen en nog een geschikte kandidaat te zoeken. *Amicales* heeft wél geprobeerd zich verkiesbaar te stellen, maar het Centraal Stemburo van de deelgemeente Centrum Noord heeft mede door de *hausse* van protesten hiertegen hier een stokje voor gestoken door de *Amicales*-inschrijving te weigeren.

De campagne

Na deze inschrijvingsperiode is het zaak een zo hoog mogelijke opkomst te effectueren. Om de migranten daarbij aan te lokken organiseert de gemeente een speciale voorlichtingscampagne. Zowel de (deel)gemeente, de politieke partijen als de boycotters hebben echter nagenoeg geen idee hoe migranten het beste benaderd kunnen worden. Zij geven informatie op een echt Hollandse manier: via advertenties, folders en bovenal brieven: de buitenlandse kiesgerechtigden worden overladen met stapels papier. Men heeft daarbij onvoldoende beseft dat veel migranten, en vooral ook veel vrouwen onder hen, analfabeet

zijn. Daarbij komt dat als een migrant wèl als alfabeet beschouwd wordt, hij vaak ook in de moedertaal nog maar heel gebrekkig kan lezen.

De 'gewone' buitenlander is absoluut niet te bereiken met deze op deze Hollandse manier aangeboden informatie over Hollandse partijen, over beleidsvraagstukken en over democratisch georganiseerde wijkbestuursorganen.

De meeste politieke partijen verklaren slechts een algemene campagne te willen voeren: buitenlanders moeten niet apart behandeld worden. De enige overige concessie is het door enkele partijen vertalen van het 'partijprogramma' en de 'partij-yell'.

Vrijwel geen der betrokkenen heeft ècht gebruik gemaakt van de media van de migranten zelf.

In Centrum-Noord wordt de verkiezingsstrijd nog eens aanzienlijk gecompliceerder doordat er kiesboycotacties gehouden worden.

In deze deelgemeente bestaat tussen de deelraad en de bewonersorganisaties een scherpe controversie. De bewonersorganisaties, gesteund door CPN, PPR en PSP, roepen op de verkiezingen voor deze illegitieme bestuurslaag te boycotten, en ook hun buitenlandse bureaus, naar wie tussentijds nauwelijks een vinger is uitgestoken, worden tegen wil en dank in deze 'populariteitspoll' betrokken. Worden zij enerzijds bedolven onder de banier van informatie over déélnamen aan de verkiezingen, anderzijds worden zij overdonderd door een stortvloed van boycotpropaganda.

De commotie rond de VMA-deelname verergert de verwarring bovendien; voor de boycotters komt de intussen door hen als 'fascistisch' gedoodverfde VMA goed van pas in het van leer trekken tegen de deelraad, maar of het voor de buitenlanders iets verhelderde is zeer de vraag.

De door personalisme gekenmerkte strijd om de buitenlandse kiezers, blijkt voor de mét-Nederlandse kandidaten goeddeels een onderlinge aangelegenheid te zijn. Vrijwel alle buitenlandse kandidaten hebben hun electoraat op één of andere wijze persoonlijk benaderd. Onder deze benadering vallen *goodwill* kwekende bezoeken aan moskeeën, koffie- en theehuizen, pensions en dergelijke en het inschakelen van vrienden en verwanten. Een zulke wijze van propaganda maken heeft metterdaad plaats gevonden, zij het op niet zo'n grote schaal als de meeste kandidaten zich voorgesteld hebben.

We nemen een kijkje in Centrum-Noord.

De grootste Turkse moskee aldaar is het territorium van de zeer religieuze PvdA-kandidaat Ömer Hafiz. Zijn kwaliteiten als moskeevoorzitter èn als 'hulpverlener' voor zijn landgenoten acht hij bewezen, zijn 'capaciteiten' als deelraadslid staan buiten kijf. Zich vergelijkend met de andere Turkse kandidaten in

Centrum-Noord beschouwt hij zich als de beste, iedereen met raad en daad bijstaande, moslim. Hij voorspelt de meeste voorkeurstemmen te halen.

Hafiz geeft vooral via zijn moskee tekst en uitleg over de verkiezingen; hij moedigt daarnaast 'vrienden' en 'vrienden van vrienden' aan om op hem te stemmen. Rond de verkiezingsdag wordt Hafiz benaderd door verschillende Turken die over zijn kandidatuur gehoord hebben en nu op Hafiz willen stemmen, en in een theehuis worden zelfs afspraken gemaakt om gezamenlijk (op Hafiz) te gaan stemmen. Op de verkiezingsdag zelf wordt Hafiz vergezeld door een Koerdische *secondant* (Hafiz is een Koerd), die over zijn wel en wee waakt. In het dorpje in Turkije waar hij vandaan komt, is dit voor kandidaten gebruikelijk.

Een andere PvdA-kandidate, een SHBW-medewerkster die mij steeds vertelt eigenlijk helemaal geen kandidate te willen zijn, legt een aantal huisbezoeken bij enkele volgelingen af: moeilijk mobiliseerbare Turkse vrouwen.

De verkiezingspropaganda van de Marokkaanse kandidaat Azzougagh (van de VMA) wordt geheel gevoerd op persoonlijke titel van de 'lijsttrekker'. Daags voor de verkiezingen verspreidt Azzougagh in een tweetal buurten pamfletten huis-aan-huis, en wel in de buurt waarin hij zelf woont en in een aangrenzende buurt. Op de verkiezingsdag heeft een twintigtal Marokkanen contact met hem gezocht om op hem te kunnen stemmen. Het merendeel komt evenwel van buiten de deelgemeente. Zij hebben over Azzougagh gehoord via (wat hij noemt) *de Arabische telefoon*: het via vrienden en verwanten elkaar informeren. Voor een deel is dit spontane nieuwsverbreding, voor een ander deel oefent Azzougagh hier bewust invloed op uit. Er zijn 'bekenden' ingeschakeld (vooral afkomstig uit de directe burenen), die op hun beurt weer bij derden voorspraak voor Azzougagh moeten doen, en via Marokkaanse slagerijen maakt Azzougagh propaganda. Verschillende burenen worden op de verkiezingsdag opgetrommeld en begeleid naar het stemburo, waar te plekke wordt uitgelegd hoe er gestemd moet worden.

De hele verkiezingsstrijd kenmerkt zich overigens door matheid; alleen de VMA-perikelen en de boycotacties brengen wat rimpeling in de verkiezingspoel.

De kiesgerechtigde migranten

Het merendeel der níet-Nederlandse kiesgerechtigden met wie ik gesproken heb, geeft er blijk van het Nederlandse politieke bestel en de Nederlandse politieke partijen niet te kennen. Voorzover die migranten wél enigszins op de hoogte zijn van de partijen, spreken zij meestal een PvdA-voorkeur uit, Turken doen dat iets meer dan Marokkanen. Als reden hiervoor wordt vaak genoemd de

populariteit van de persoon van Joop den Uyl ('die kale man') met wie de PvdA vereenzelvigd wordt, het simpele feit dat van alle (hen bekende) partijen de PvdA de grootste is, dat deze tot nu toe het 'meest' voor buitenlanders heeft gedaan, de sociaal-democratische ideologie, en het feit dat de PvdA drie buitenlandse (Turkse) kandidaten op haar lijst heeft staan.

Een groep Turken vertelt mij dat niet de partij belangrijk is, maar de kandidaat. 'Ik stem niet op moskeevoorzitter Hafiz, omdat hij zich onvoldoende heeft ingezet voor Koranlessen in deze buurt' of 'Sakalli (PvdA-kandidaat in Centrum-Noord – JR) heeft mij eens geholpen bij het invullen van huisvestingsformulieren; ik stem Sakalli' zijn typerende opmerkingen. In twee gevallen wil ik meer in detail beschrijven hoe personalistische relaties bij de verkiezingen een overheersende rol spelen.

Op een van de ten behoeve van de enquête verkregen adressen proberen mijn tolk en ik een gesprek aan te knopen met de aanwezige Turkse bewoners. Een ieder houdt zich echter afzijdig op één welwillende na, en weldra ontspint zich met hem een gezellig gesprek. Maar hoe wij ook vragen, hij wil tot zijn leedvermaak ons niet verklappen wat zijn stemkeuze is.

Deze Turk blijkt eigenaar te zijn van een aantal panden. Hij wijst trots op de woningen en laat ons weten dat dat allemaal zijn eigendom is. In nabijheid van de andere Turkse huurders noemt hij zich 'directeur'. De 'directeur' zegt 'samen' met de anderen over de verkiezing gesproken te hebben en onderling is al bepaald wat gestemd gaat worden. De 'directeur' blijft zich over die keuze evenwel in stilzwijgen hullen.

Als wij weggaan, bijt één van de aanwezigen zijn huisbaas toe (voor mijn tolk nog net hoorbaar): 'Waarom brabbel jij zo, we zouden toch op Ömer Hafiz stemmen?'

Onder het genot van vele kopjes thee en onder het toezien van een 'Grijze Wolf' wiens portret aan de muur hangt, praten we met een tweetal Turken: een slecht Nederlands sprekende vader en zijn perfect Rotterdams sprekende zoon.

De mening van de vader laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Het gaat er volgens hem om wat een partij doet en van belang daarbij is te kijken naar de kandidaten. Het kennen van kandidaten is op zich onvoldoende om op hen te stemmen; er moet gekeken worden of ze goed voor Turken zijn. Een goede kandidaat moet zorgen voor betere huisvesting en beter onderwijs en moet integratie bevorderen. Maar vooral moet de kandidaat altijd klaar staan voor het zoeken naar oplossingen voor kleinschalige persoonlijke problemen van anderen. Als iemand, die slecht Nederlands spreekt, bijvoorbeeld een dokter nodig heeft, dan zou de kandidaat met hem mee moeten gaan om te tolken.

In één van de Turkse kandidaten, toevallig degene die het felst anti-Grijze Wolf is, meent de vader zijn raadsman wel te hebben gevonden, maar voor alle zekerheid overlegt hij nog vóór de verkiezingen in een café met andere Turken.

De zoon vertelt geen enkele behoefte (meer) te hebben aan een persoonlijke raadsman, en hij heeft dan ook besloten niet te gaan stemmen.

In beide casussen zien we dat een personalistische relatie een bepalende invloed

heeft op de stemkeuze. In het eerste geval constateren we het optreden van een 'directeur', die als verschaffer van de *hulpbron* 'woonruimte' zijn invloed ten aanzien van zijn cliënten kan laten gelden en legitimeren. Ten opzichte van kandidaat Hafiz fungeert hij als intermediair, als *makelaar*; ten opzichte van zijn cliënten fungeert de 'directeur' als *patroon* die van zijn cliënten bepaalde diensten kan verlangen, bijvoorbeeld het stemmen op de kandidaat van zijn keuze.

In het tweede geval is de relatie kiezer-kandidaat directer, maar ook hier kunnen we vaststellen dat een ongelijke hulpbronnenverdeling aan die relatie ten grondslag ligt: ditmaal geen hulpbron 'woonruimte', maar de hulpbronnen 'taalbeheersing en inzicht in de Nederlandse maatschappij'. De behoefte aan een raadsman is de drijfveer van het zoeken naar en kiezen op een bepaald raadslid.

Het (al dan niet via een intermediair) vóórkomen van een persoonlijke relatie tussen de kiezer en de kandidaat, dan wel het hebben van verwachtingen hieromtrent, blijkt in gesprekken met kiesgerechtigde migranten vrij algemeen zwaar te wegen. Een aantal factoren worden naast bovengenoemde van belang geacht. De combinatie van deze factoren is voor elke persoon verschillend: ieder legt zijn eigen specifieke nadruk. Ik noem enkele die mij het belangrijkste voorkomen.

In de eerste plaats is er etniciteit, het stemmen op iemand die tot dezelfde etnische groep behoort. Een Marokkaanse informant vertrouwt mij toe: 'Azzougagh is een Marokkaan en Marokkanen steunen elkaar. Als er een Marokkaan in de deelraad zit, kunnen Marokkanen naar hem toegaan'. Een andere Marokkaan daarentegen schets de Marokkaan Azzougagh als een 'Echte Arabier', waarmee hij een *hautaine*, heersende burocrat bedoelde. Voor iemand, die Arabieren dermate denigrerend omschrijft, zal de etnische overweging leiden tot het juist níét stemmen op een bepaalde kandidaat.

Gekoppeld aan etniciteit is het regionalisme, het uitspreken van voorkeur voor streekgenoten.

Van groot belang is het onderscheid in afkomst van stad en platteland en het daarmee samenhangende verschil in opleiding en oriëntatie. In Centrum-Noord hebben diverse Turken meer vertrouwen in de boerse, traditionelere, nog niet van Turkije vervreemde plattelander Ömer Hafiz, terwijl anderen meer heil zien in de andere hoog geschoolede, op Nederland georiënteerde moderne stedelijke PvdA-Turken.

In het verlengde hiervan ligt de rol die door de religie gespeeld wordt. Moskeebaas Hafiz speelt hier handig op in door zijn mede-PvdA-kandidaten te pas en te onpas van 'atheïsme' te betichten. Van Hafiz wordt daartegenover vaak opgemerkt '... dankzij wie wij nu een moskee hebben'.

Persoonsgebonden zaken als leeftijd en geslacht zijn eveneens van belang.

Het is opvallend dat veel ouderen de jonge PvdA-Turken afwijzen en voor de oudere Hafiz kiezen. Bij jongeren is een voorkeur voor de jonge kandidaten te signaleren (overigens heb ik de indruk dat jongeren minder belangstelling voor de verkiezingen hebben).

Het is ook opvallend dat het hele verkiezingsgebeuren een mannenzaak is, de kandidatuur van een Turkse vrouw bij de PvdA ten spijt.

Typerend is dat al deze factoren in de relatie tussen de kiezer en de kandidaat voor het grootste deel betrekking heeft op het thuisland, op de normen, waarden en verwachtingen die gelden als ware men zelf nog in Turkije of Marokko. Men zoekt houvast in bekende, cultuur-historisch gevormde omgangsvormen. Overeenkomstig de Mediterrane politiek culturele verwachtingen omtrent verkiezingen¹¹, handelen tijdens deze deelgemeenteraadsverkiezingen de kiezers: zij zoeken naar iemand die hun vertrouwd is en die voor hen vertrouwd gedrag vertoond.

De verkiezingen zelf

De opkomst bij de deelraadsverkiezingen is minimaal: 37%. In alle deelgemeenten daalt het aantal stemmen vergeleken met vorige kiesgelegenheden. Van de buitenlandse kiesgerechtigden stemt gemiddeld 11%, wat beneden elke verwachting ligt, en ook vergeleken met de Utrechtse *Migrantenraad* en de Goudse *Commissie ex artikel 61* is dit een extreem laag percentage.

Tabel 3 – Opkomstcijfers¹²

Deelgemeente	Absoluut aantal Kiesgerechtigden		percentage Kiezersopkomst	
	Totaal	Bui.	Totaal	Bui.
Centrum-Noord	31.567	2.166	23,9%	9,0%
Pr. Alexander	38.566	615	38,4%	8,7%
IJsselmonde	30.199	297	38,1%	15,8%
Charlois	64.653	2.141	39,1%	16,4%
Hoogvliet	17.614	480	40,3%	13,9%
Hoek v Holland	5.911	135	61,0%	47,4%
Totaal	188.510	5.834	37,6%	11,1%

(N=650)

Bron: Mondelinge informatie van gemeenteambtenaren.

Vrij algemeen wordt de lage opkomst van buitenlanders in Centrum-Noord geweten aan de boycot. Dit lijkt erg voor de hand te liggen, maar de eveneens grote aantallen migranten, die ook in andere deelgemeenten waar géén boycot was, níét zijn gaan stemmen, doen vermoeden dat meer factoren een rol hebben

gespeeld. Het Nederlandse verkiezingsspel blijkt aan de meeste buitenlanders stil voorbijgegaan zijn. Boze Nederlandse tongen beweren dat buitenlanders geen politiek bewustzijn of gevoel voor democratie hebben, en hier en daar wordt zelfs gefluisterd dat zij daarvoor te dom en te lui zijn. De minder boosaardige commentaren komen evenwel ook niet verder dan de aannemelijk klinkende conclusie dat de opkomst uiterst laag is geweest omdat:

'(...) ondanks een intensieve voorlichtingscampagne de buitenlanders toch betrekkelijk vreemd en heel nieuw tegenover het fenomeen deelgemeenteraadsverkiezingen stonden en er bijvoorbeeld rekening mee gehouden moet worden dat weinig buitenlandse vrouwen aan de verkiezingen hebben deelgenomen'.¹³

De migranten-opkomst is zeer laag; onjuiste 'Hollandse' veronderstellingen over het kiesgedrag van migranten en de als gevolg hiervan niet efficiënt gevoerde campagne zullen hier ongetwijfeld debet aan zijn.

Er worden ook allerlei gissingen gedaan in hoeverre het mee mogen doen van migranten van invloed is geweest op de opkomst bij Nederlanders. Sommigen menen dat veel potentiële kiezers het op de verkiezingsdag hebben laten afweten omdat migranten nu ook kiesrecht hebben. Anderen stellen daartegenover dat een aantal Nederlanders juist zijn gaan stemmen om zó met hun stem te verhinderen dat buitenlanders een zetel kunnen krijgen.

De verkiezingsresultaten zijn voor buitenlanders niet bepaald grote overwinningen. De enige verkozen migrant is Asker bij de PvdA in Charlois en dát is uitsluitend het gevolg van zijn verkiesbare plaats.

Het is opmerkelijk dat de meeste buitenlandse kandidaten, ook al vallen zij buiten de prijzen, toch in verhouding een groot aantal voorkeurstemmen hebben vergaard, zelfs aanmerkelijk meer dan Nederlandse kandidaten.

De in 'Hollandse' PvdA-ogen onbetamelijke en ontoelaatbare opmerking van Hafiz, dat hij méér voorkeurstemmen dan de overige Turkse PvdA-ers samen zou behalen, blijkt na opmaking van de verkiezingsresultaten bewaarheid te worden.

Illustratief is ook het geval Azzougagh. In een onwennige poging zich aan de Nederlandse politieke mores aan te passen heeft hij enkele 'beleidspunten' op papier opgesomd en deze in 1500-voud verspreid. Gezien de stemuitslag blijken deze pamfletten geen enkel effect te hebben gesorteerd. Azzougagh krijgt zijn stemmen hoofdzakelijk in zijn eigen buurt, terwijl in een andere buurt vrijwel géén kiezer de VMA steunt. Het is bovendien opvallend dat het stemburo, dat in Azzougaghs woonstraat gevestigd is, de meeste VMA-stemmen telt. De persoonlijke benadering van kandidaat Azzougagh, die vooral was gericht op zijn naaste burens is dus onmiskenbaar het meest effectief geweest.

Door middel van de persoonlijke 'voorlichting' van diverse buitenlandse kandidaten (met name Azzougagh en Hafiz) zijn toch nog een aantal migranten

naar de stemburo's getroond. Op de stemburo's valt het trouwens op dat een groot deel van de buitenlandse kiezers zijn oproepkaart kwijt is geraakt. Sommigen beweren zelfs géén te hebben ontvangen. Dat zij tóch gaan stemmen is het werk van die kandidaten geweest.

Het percentage buitenlandse stemmen mag dan wel laag zijn, er zijn er wel degelijk een aantal komen opdagen, wat mijns inziens alleen verklaarbaar is uit het bestaan van een eigen patronage-netwerk van kandidaten.

Deze door Hollanders niet doorziene manier van stemmen werven, heeft het meeste effect gesorteerd! Kandidaten, die hun kiezers het meest persoonlijk benaderd hebben en die zich het meest op hun eigen bekendheid beroepen hebben, krijgen uiteindelijk de meeste (voorkeur)stemmen.

Conclusies

Het mogen meedoen van migranten aan de verkiezingen blijkt in het Nederlandse politieke gebeuren geen prima primeur te zijn geweest: slechts een handvol buitenlandse kiesgerechtigden is komen opdagen.

In de studie naar het verloop van de verkiezingen komt aan het licht dat Nederlanders en Turkse en Marokkaanse migranten verschillen in verwachtingen omtrent elkaars politieke gedrag, dat zij daadwerkelijk ander politiek gedrag vertonen en dat dit leidt tot misverstanden.

Ik wil de politieke participatievormen van Nederlanders en buitenlanders nader analyseren aan de hand van twee theoretische modellen, die elkaars tegendeel zijn. De contrasten tussen de modellen zullen in de werkelijkheid niet zo scherp zijn: in feite is hier slechts sprake van het leggen van accentverschillen op bepaalde aspecten uit de werkelijkheid. De tweedeling is ideaaltypisch van aard en dient derhalve als 'kapstok' om waarnemingen uit de empirie aan op te hangen.

Het eerste model geeft weer op welke wijze in Nederland in de regel verkiezingen gehouden worden: *het universalistische model*, waarin het bedrijven van politiek voornamelijk een partijbezigheid is en waarin een politieke ideologie en/of een groepsbelang drijfveer van alle handelen is¹⁴. In Nederland spelen weliswaar óók personalistische elementen een rol, dit geldt met name voor politiek op lokaal nivo; in zijn algemeenheid streven Nederlanders wel naar universalistische politieke spelregels.

Het tweede model, dat we kennen uit antropologische literatuur over verkiezingen in ontwikkelingslanden als Turkije en Marokko¹⁵, is het zogeheten *entreprenuersmodel*, waarin een instrumentele relatie tussen individuen de motor is van het politieke handelen.

Ik wil hieronder enkele kenmerkende verschillen tussen beide modellen opsommen.

HET UNIVERSALISTISCHE MODEL

- optreden van partijen;
- Centraal staat een beleidsvisie
- Een groepsbelang en/of een ideologie worden door beleidskeuzes ondersteund;
- Directe persoonlijke voordelen zijn onbetamelijk;
- De kandidaten zijn degenen die de partijvisie het beste uitdragen;
- Verkiezingsstrijd is partijstrijd die ongeacht de personen gevoerd wordt;
- De campagne is algemeen en concentreert zich op beleidsvraagstukken
- Partijstemmen (dat is op de lijsttrekker).

HET ENTREPRENEURSMODEL

- Optreden van personen;
- Centraal staat de persoonlijke relatie tussen de kiezer en de kandidaat;
- Alleen individuele belangen tellen. collectieve belangen zijn ondergeschikt;
- Verkiezingsdeelname is onlosmakelijk verbonden aan het binnen halen van grotere en kleinere persoonlijke voordelen of de verwachting dat dat zal gebeuren;
- Kandidaten zijn degenen die beschikken over (ook voor derden profijtelijke) hulpbronnen;
- Verkiezingsstrijd is een persoonlijke concurrentiestrijd tussen kandidaten;
- De campagne is personalistisch en instrumentalistisch en gericht op individuele kiezers;
- Voorkeurstemmen.

Niet alleen het stemgedrag *an sich* is van belang, óók de wijze waarop de betrokkenen daarover verwachtingen hebben.

Zien wij aan de ene kant een Nederlandse overheid en Nederlandse politieke partijen, die elk hun (Hollandse *universalistische*) verwachtingen hebben over de deelname van buitenlanders aan de verkiezingen (en die hun gedrag en beleid daar ook op af stemmen), aan de andere kant hebben we te maken met een nieuw electoraat, dat van huis uit gewend is aan een instrumentalistische deelname aan verkiezingen binnen een door een *entrepreneur* beheerst patronagenetwerk.

Het overeenkomstig het entrepreneursmodel handelen van migranten in Nederland is mijns inziens op twee manieren te verklaren. De eerste verklaring gaat uit van de *politiek culturele achtergrond* van die Turken en Marokkanen; de tweede verklaring gaat uit van de bijzondere *sociaal-maatschappelijke positie* die zij in Nederland innemen.

De Turkse en Marokkaanse politieke cultuur wordt in belangrijke mate beheerst door het optreden van patronage-verschijnselen. Dit geldt niet alleen voor politieke partijen, dit geldt ook voor vakbonden, de ambtenarij en informele sociale groepen. Bij verkiezingen hangt het verkozen worden voor een groot deel af van het voorhanden zijn van een geschikt patronagenetwerk. Iemands positie in dat netwerk wordt beïnvloed en bepaald door zijn rijkdom, beroep, vroomheid en religie, leeftijd, geslacht, verwantschap, relaties met

ambtenaren, alsook door factoren als regionalisme, tribalisme, etniciteit en het stad/plattelandonderscheid. De meest invloedrijken in een bepaalde gemeenschap, de entrepreneurs die het best aan de gestelde eisen voldoen, treden veelvuldig op als politieke voormannen.

Turken en Marokkanen die met deze culturele bagage zich in Nederland vestigen, herscheppen hier een soortgelijke politieke subcultuur. Ten aanzien van contacten met de overheid, maar ook ten aanzien van verkiezingen (zo blijkt) bestaat de verwachting dat ook hier het personalisme de overhand zal hebben.

Behalve deze culturele achtergrond moeten we de verkiezing voor het optreden van patronage-netwerken bij de verkiezingsstrijd vooral zoeken in de maatschappelijke positie, die de betrokken migranten in Nederland innemen. Buitenlanders en dit geldt in het bijzonder voor Marokkanen en Turken, leven nog goeddeels buiten de Nederlandse samenleving, ze hebben weinig overzicht over het maatschappelijke gebeuren.

Een kleine minderheid onder hen heeft het evenwel naar verhouding ver geschopt. Het zijn degenen die hier het langste zijn, die de meeste ondernemerslust aan de dag leggen of die reeds een relatief aanzienlijke positie bekleedden in het land van herkomst, die goed Nederlands spreken en een goed inzicht hebben in de Nederlandse samenleving, en zij zijn het die in de Marokkaanse en Turkse gemeenschap in Nederland het meest respect genieten. Het zijn de pensionhouders, de café-eigenaren, de moskeebazen, de slaggers en vooral ook de tolken, die men hoog acht en van wie men met recht verwacht dat zij goed de weg kennen naar de Nederlandse maatschappelijke instellingen zoals de (vreemdelingen) politie, de sociale dienst, de dienst volkshuisvesting, het GAK en de politieke partijen.

Binnen deze elite heeft een groot aantal zich ontwikkeld tot echte patroons: zij bemiddelen voor een eigen cliëntèle in het contact met Nederlandse instanties en anderszins. Hun maatschappelijke succes staat in de ogen van hun cliëntèle niet alleen borg voor hun uitzonderlijke kwaliteiten, maar er blijkt zeker ook uit hoezeer zij beschikken over de 'juiste vrienden' in de Nederlandse bureaucratie.

Men kan in dit systeem voor de betrokkenen duidelijk positieve functies aanwijzen: de pioniers verrichten hun baanbrekend werk met voortvarendheid. Door hun optreden worden de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen, zij het indirect, bij de Nederlandse maatschappij betrokken. Dezelfde patroons nemen nu deel aan de verkiezingen en hun cliëntèle kan zo in betrekkelijke veiligheid deelnemen aan de Nederlandse politiek. In deze zin is het verlenen van kiesrecht aan migranten, waarbij de verschillende entrepreneurs een brugfunctie vervullen, een middel om de participatie van buitenlanders en hun emancipatie in Nederland te stimuleren.

Maar er zit ook een geheel andere kant aan deze zaak. De buitenlandse politici die zich bij de deelraadsverkiezingen manifesteren, gedragen zich tegelijkertijd als entrepreneurs. Het zijn de maatschappelijke geslaagden, die zich eerst hebben verzekerd van een positie in het sociaal-culturele veld en die nu met de deelname aan de verkiezingen een nieuwe arena betreden. Zij zijn concurrenten van elkaar, iedere entrepreneur tracht een zo groot mogelijke cliëntèle rond zich te scharen en hij doet dit door het invloedsveld van anderen zo veel mogelijk te beperken. Hij is erop gericht om een maximum aan hulpbronnen te mobiliseren ten behoeve van zijn cliënten, aldus zijn crediet te vergroten en hij is erop uit zijn positie te consolideren. Een goede entrepreneur doet weinig moeite om zijn cliënten onafhankelijk te maken van zijn 'dienstverlening' en daarmee bestendigt hij hun onmondigheid. Het zo gegroeide systeem van 'informele' invloed en machtsuitoefening wordt met deelname aan Nederlandse verkiezingen omgezet in een formele politiek. De entrepreneurs die over hulpbronnen beschikken, of althans met succes die indruk bij hun klantenkring wekken, mobiliseren hun aanhang nu voor verkiezingen. De cliënten voelen de morele verplichting hun 'hulpverlener' te steunen. Het patronagesysteem wordt door deelname aan de verkiezingen versterkt. De oligarchisering neemt alzo toe, temeer daar de patroons in de politieke partijen en in de deelraad door hun cliëntèle een groter krediet toegeschreven wordt.

De Rotterdamse gemeente, de politieke partijen, de Hollanders in het algemeen, zij hebben er nauwelijks weet van hoe één en ander binnen de gemeenschap van de buitenlanders functioneert. Zij zien in de zelf opgeworpen voorlieden mensen, die zich goed aan de Nederlandse samenleving aanpassen en waar men zaken mee kan doen. Verschillende malen heb ik door Nederlandse 'politici' over hen horen spreken als over de 'goede buitenlander', als mensen die de overigen tot voorbeeld kunnen dienen.

Men is verheugd via hen aansluiting te vinden bij de migrantengemeenschap.

De betrokken entrepreneurs passen zich in dit opzicht goed aan de spelregels van de Nederlandse politiek aan door hun machtsstreven te verhullen achter ideologische *slogans*: zij zijn de bestrijders van 'het fascisme', 'het communisme' of van 'atheïsme' en zij maken gebruik van met name sociaal-democratisch spraakgebruik.

De Turk Kenan Asker die als enige buitenlander voor het eerst in een politiek orgaan is gekozen, wordt – ondanks zijn zeer beperkte bevoegdheid in een zwak bestuurlijk orgaan als de deelraad – op een voetstuk geplaatst. Zijn verkiezing heeft geleid tot exaltatie in de Turkse pers, en zijn installatie is niet alleen opgeluisterd door de vice-ambassadeur van Turkije, maar ook door enkele topambtenaren van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Asker heeft dit veel krediet opgeleverd.

Niet alleen het verkozen worden in een deelraad stelt een entrepreneur beter in staat zijn volgelingen van zich afhankelijk te maken. Het gemeentebestuur van Rotterdam wil migranten informatie verschaffen over de Nederlandse samenleving en men richt zich daarbij opnieuw op deze entrepreneurs, die in gemeentelijk jargon doorgaan voor de 'vernieuwers' of de 'opinieleiders'¹⁶. Wat men daarmee in feite bewerkstelligt is het versterken van het patronagesysteem door juist aan de entrepreneurs de hulpbronnen te schenken, waarmee zij anderen van zich afhankelijk kunnen maken.

Aan het begin van dit artikel stelde ik dat ik principiële voorstander ben van het verlenen van kiesrecht aan migranten. Een opkomst van 11% bij de deelgemeenteraadsverkiezingen en het optreden van patronage-netwerken als kleine eilandjes binnen het vertrouwde Nederlandse politieke systeem lijken niet erg te pleiten voor het toekennen van migranten-kiesrecht op gemeenteniveau. Ik blijf desondanks van oordeel dat dat kiesrecht er snel moet komen.

Noten

1. Zie: Ministerraad 1989 (1979): 30-33.
2. Nota kiesrecht Migranten (1979): 7-8.
3. Hammar (1977): zie ook *Participation of migrants* (1977).
4. Mijn informatie over de migrantenraad heb ik van Ester (1974); Theunis (1979); 'Evaluatieverslag Migrantentraad' Utrecht, 1977; Motief (1975) nr. 5 pp 12-13; mondelinge informatie van Olav Meyer en Martin van Bruinessen.
5. Mondelinge informatie van Martin van Bruinessen.
6. Ester (1974).
7. Schooneveld (1978) en De Commissie Ex Artikel 61 (1979) zijn de voornaamste literatuurbronnen.
8. Schooneveld (1978): 5. 1-38.
9. Ibid.: 3.2.2-10.
10. Thomassen (1976); Vos (1978); Andeweg (1975). De laatste twee beschrijven weliswaar een toenemende mate van 'personalisme' bij de Nederlandse verkiezingen, zij constateren evenwel dat het 'universalistische denken' nog steeds de overhand heeft.
11. Ik kom hier later op terug: zie noot 15.
12. Opvallend is de uitschieter die Hoek van Holland maakt: ruim 47% van de migranten heeft er gestemd. Een reden hiervoor is wellicht dat een aanzienlijk deel van de migrantenpopulatie behoort tot een groep zogeheten 'Vietnamese bootvluchtelingen', die in dit dorp wordt voorbereid op een zelfstandig bestaan in de Nederlandse samenleving. Een groot deel van deze hechte groep is gezamenlijk gaan stemmen. Overigens is de verkiezingsopkomst in dit van Rotterdam geïsoleerde dorp toch al hoger dan in andere deelgemeenten.
13. Fronttaal 07-06-1980, p 3.
14. Zie noot 10.
15. Ik baseer mij hier op theoretische literatuur van Bailey (1969); Banck (1977); Boissevain (1969 + 1974) en Thoden van Velzen (1973). Door mij gebruikte literatuur over . . .

Marokko en Turkije: Brown (1977); Bruinessen (1978); Karpat (1976); Leder (1976); Sayari (1977).

16. Zie hiervoor *Nota Voorlichting aan en over Migranten* (Nota over beleid en praktijk van de migrantenvoorlichting in Rotterdam), Gemeente Rotterdam, Bureau Voorlichting en Publiciteit, Augustus 1980.

Literatuur

- Andeweg, R. B., Dittrich, K. L. L. M., Haeften, M. P. H. van (1975) Aan de deur geen politiek? Een verkennend onderzoek naar de effecten van een huisbezoek-campagne en de houdingen daartegenover. In: *Acta Politica*, jg X/3, pp 237-254.
- Bailey, F. G. (1969) *Strategems and Spoils*. A social anthropology of politics Oxford: Basil Blackwell.
- Banck, G. A. (1977) Persistentie en verandering. In: *Jagen met een kat . . .*, schaarse middelen en sociale relaties in de Braziliaanse staat. Espirito Santo. pp 7-21. Amsterdam: CEDLA.
- Boissevain, J. (1969) Patrons as brokers. In: *Sociologische Gids*, jg 16/6, pp 379-386.
- Boissevain, J. (1974) *Friends of friends, networks, manipulators and coalitions*. Oxford: Basil Blackwell.
- Borowiec, W. A. (1975) Persistence and change in the gate-keeper role of ethnic leaders: the case of the polish-American. In: *Political Anthropology*, Vol 1/1, pp 21-41.
- Brown, K. (1977) Changing forms of patronage in a Moroccan city. In: E. Gellner, J. Waterbury, eds. – *Patrons and Clients in Mediterranean societies*, pp 309-328. London: Duckworth.
- Bruinessen, M. M. van (1978) *Agha, Shaikh and State*, on the social and political organization of Kurdistan. Proefschrift Rijksuniversiteit van Utrecht.
- Ester, P., Mellegers, O. (1974) *De Migrantenraad*, een tussentijdse evaluatie. 2e Herziene versie. Paper Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit van Utrecht.
- Evaluatieonderzoek Tolkencentra* (1979) een verkennend onderzoek naar het functioneren van tolkencentra en de behoefte aan tolkdiensten. Evaluators: T. Breuker, M. de Vries. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij/Ministerie van CRM.
- Evaluatieverslag Migrantenraad* (1977) Utrecht.
- Hammar, T. (1977) The First Immigrant Election, summary of a preliminary report on the participation of immigrants in the 1976 Swedish local and regional elections. In: *International Migration*, Vol XV/2-3, pp 153-155.
- Karpat, K. H. (1976) *The Gecekondu*, rural migration and urbanisation. Cambridge: University Press.
- Kelle, J., Klein, H. S. (1977) Revolution and the rebirth of inequality: a theory of stratification in post revolutionary society. In: *American Journal of Sociology*, Vol 83/1, pp 79-99.
- De Kommissie ex art. 61* (1979) invloed van buitenlanders op gemeentelijk beleid. Rapporteurs: Elt, M. v.d., Linde, L. v.d., Vet, H. v. Utrecht: NCB/Cluster Opbouwwerk.
- Leder, A. (1976) *Catalysts of Change: Marxist versus Muslim in a Turkish community* Middle East Monographs No. 1, Center for Middle Eastern Studies. Texas, Austin: University of Texas.
- Ministerraad 1989* Het derde kabinet – Den Uyl vergadert. Schrijvers voor Den Uyl. Amsterdam: Van Gennep.
- Nota kiesrecht migranten* (1979) Gemeente Rotterdam. (Deze nota is verwerkt in 'kies-

- recht Migranten', Gemeente Rotterdam, Verzameling 1979, Volgnr. 340 litt. a, 1869-1887).
- Participation of migrants in the political life of the receiving country. (1977) Conclusions and recommendations. Third seminar on adaption and integration of permanent immigrants 09-12 may 1977. ICEM (Intergovernmental Committee for European Migration) In: *International Migration*, Vol XV/2-3, pp 78-80.
- Rath, J. C. (1981) *Van raadsman tot raadslid*, deelname van buitenlanders aan de deelgemeenteraadsverkiezingen 1980 te Rotterdam. Rotterdam.
- Sayari, S. (1977) Political patronage in Turkey. In: E. Gellner, J. Waterbury, eds. - *Patrons and clients in Mediterranean societies*, pp 103-115. London: Duckworth.
- Schooneveld, S. van (1978) 'Misschien denken ze bij de Gemeente dat we schapen zijn?' Een verslag naar aanleiding van de Kommissie ex artikel 61 ter behartiging van de belangen van buitenlandse werknemers te Gouda. Gouda: SBBW 'Rijn en Lek'.
- Theunis, J. M. (1979) *Ze zien liever mijn handen dan mijn gezicht* Baarn: Wereldvenster.
- Thoden van Velzen, H. U. E. (1973) *Antropologen op zoek naar de sterke man*. Inaugurele rede. Assen: Van Gorcum.
- Thomassen, J. J. A. (1976) *Kiezers en Gekozenen in een representatieve democratie*. Alphen aan den Rijn: Samson.
- Verslag van de voorlichting aan buitenlandse stadsgenoten over de deelgemeenteraadsverkiezingen van 28 mei 1980*. (1980) Werkgroep Voorlichting Verkiezing Buitenlanders, Gemeente Rotterdam.
- Vos, C. (1978) De Nederlandse verkiezingscampagne, de intrede van het 'mannetje maken'. In: *Intermediair*, jg 14 Nr 4, pp 23-29.
- Wertheim, W. F. (1964) Betting on the strong? In: *East-West Parallels*, sociological approaches to Modern Asia, pp 259-277. The Hague: W. van Hoeve Ltd.